

РОЗДІЛ V МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

*О.В. Лисенко
(м. Київ)*

ПРИЧИНИ НЕПОРОЗУМІНЬ МІЖ ЗАХІДНИМИ ТА СХІДНИМИ УКРАЇНЦЯМИ на початку ХХ ст.

У січні 1919 р. в Києві відбувся акт злуки між Східною та Західною Україною. Здавалося, збулася заповітна мрія багатьох поколінь національно-свідомих українців, які мріяли про незалежну Соборну Україну. Але, на жаль, проза життя виявилася для українців набагато суворішою. Так, один з провідних лідерів українського національного відродження початку ХХ ст. С. Петлюра згодом писав: “Фактично ідея Соборної України перетворилася на фразу, якою користувалися для святочних промов, декларацій і з якої не вміли й не хотіли здобути логічних зобов’язуваних висновків. Стратегія національної боротьби, як і військової боротьби, вимагає: бити передовсім по ворогові; ... У своїй діяльності я користувався думкою, що ворогом була, є і буде Московщина. Це ясно кожному не засліпленому місцевим патріотизмом. Я знаю нашу історію, знаю сили нашого народу – розпорошені, незібрані, не підперті працею поколінь і століть, і не тішу себе ілюзіями щодо тієї легкості, з якою може бути здійснений ідеал Соборної України, особливо, коли взяти до уваги анальфабетизм наших політиків і провідників у міжнародних справах”¹.

Звичайно в словах С. Петлюри наявні певні перебільшення, але по суті його думки мали під собою реальне історичне підґрунтя, пов’язане з різними шляхами розвитку східних та західних українців у попередні століття. На жаль, це підґрунтя для непорозумінь між ними існує й нині. Та не помічати, відмахуватися від проблем, пов’язаних із ними, так само злочинно, як і роздмухувати їх. Тому надзвичайно актуальним сьогодні є дослідження тих процесів, які відбулися в українському національному русі на початку ХХ ст. – тобто напередодні та під час національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр. Ці події, з одного боку, стали логічним наслідком того, що відбувалося у Галичині й Наддніпрянщині в попередні віки, а з іншого, – кардинально вплинули на події всього ХХ та навіть початку ХХІ ст.

Сьогодні, як і сто років тому, Україна знову перебуває між своїм минулим та майбутнім. І для того, щоб знову не потрапити, як це було у XX ст., у страхітливе “світле комуністичне майбутнє”, остаточно зробити його жахливим минулим, українці повинні найприскіпливішим чином проаналізувати як всі здобутки, так і поразки національно-визвольної революції 1917–1920 рр.

Витоки непорозумінь між західними й східними українцями на початку XX ст. варто шукати в попередньому XIX ст. У той час життя наддніпрянців та галичан розвивалося за двома різними сценаріями. В Західній Україні завдяки зусиллям греко-католицького духовництва і місцевої галицької національно-свідомої інтелігенції в 1868 р. у Львові було засноване культурно-освітнє й економічне товариство “Просвіта”, яке ставило за мету розвиток української мови, науки, культури та кооперації. Важливим завданням її було також недопущення у Галичину тлінного впливу російської православної церкви, збереження українським народом таких його найкращих рис як чесність, непідкупність, душевна щедрість, тобто тих якостей, котрі споконвіку проповідувала католицька, а згодом і греко-католицька церква й які були запорукою того, що московському духовництву не вдасться перетворити українців на покірних рабів.

Велику увагу приділяли просвітяни також розвитку української кооперації, яка мала відчутно підняти життєвий рівень галицьких селян. Адаже по-справжньому національно-активною може бути лише та людина, матеріальне становище якої дозволяє не лише перейматися пошуком шматка хліба насущного і ледве зводити кінці з кінцями, але й вкладати кошти та зусилля в розвиток вітчизняної економічної й культурної інфраструктури. У результаті активної кооперативної діяльності, поширення спеціальної української агрономічної літератури, підвищення загального культурно-освітнього рівня українських селян галицьким просвітянам пощастило вирвати останніх з виру повсякденної боротьби за біологічне виживання і спрямувати їхні матеріальні та духовні зусилля в бік свідомої національної роботи. Українські селяни починали цікавитися своєю історією, літературою, мистецтвом, жваво розкупували книжки, картини й інші предмети культури, тим самим створюючи ринок для виробів національної інтелектуальної продукції.

Разом з тим галицька інтелігенція, працюючи на задоволення нагальних життєвих потреб українського народу, не створювала аналітичної, політичної, розвідувальної служб, які б виробляли стратегічні напрямки розвитку української нації з урахуванням світової політичної кон'юнктури, котра, як відомо, постійно змінюється. Особливо велику увагу західним українцям варто було б звернути на ті зміни, які на початку XX ст. відбувалися у Російській імперії.

Перед початком Першої світової війни західноукраїнській національний рух був досить потужною культурно-просвітньою та економічною структурою. Так, 1912 р. львівська “Просвіта”, яка була центром усього українського національного руху у Галичині, нараховувала 35 000 членів, мала 74 філії в повітових містах, 2611 бібліотек-читалень у селах, 540 крамниць, 339 кредитних кас, 121 складів з товарами, видала 450 назв книжок українською мовою загальним накладом 3 млн примірників².

Разом з тим провідники галичан традиційно дотримувалися проницької орієнтації, саме в ній вбачаючи запоруку успішних дій проти колоніальної політики поляків і росіян. Але вона у 1914 р. виявилася хибною в умовах, коли серед переважної більшості східних українців панували панслов’янські настрої, які особливо посилилися після того, як у своїй промові російський цар Микола II задекларував: “Ми не тільки захищаємо свою честь та достойність у межах своєї землі, а й боремося за єдинокровних і єдиновірних братів-слов’ян”³. Фактично він підхопив славнозвісний лозунг польських повстанців XIX ст. “За нашу та вашу свободу”. З цієї заяви царя-реформатора, який дав своєму народові, в тому числі й українцям, Маніфест 17 жовтня 1905 р., виразно зазвучало, що боротьба ведеться не тільки за сербів та інші народи православного віровчення, а й за поляків-католиків, значна частина яких перебувала під скіпетром російського імператора. Тобто вперше у російській історії ідейним стрижнем війни була не конфронтація з поляками, а спільна боротьба з ними проти німців, які на той час окупували значні польські території в Пруссії, Померанії та Сілезії.

З легкої руки російського царя панслов’янські ідеї охопили і ті слов’янські народи, які входили до складу Австро-Угорщини й які формально знаходилися разом з галичанами на супротивному боці. Внаслідок цього у той час, як галицькі стрільці героїчно воювали проти царських військ, чехи, що теж входили до складу австрійської армії, навпаки, робили все можливе, аби посприяти перемогам росіян. Так, у своєму безсмертному романі “Пригоди бравого вояка Швейка” всесвітньо відомий чеський письменник Я. Гашек з особливим задоволенням та гордістю за свою націю пригадує події, що відбулися 3 квітня 1915 р. на Дукельському перевалі, коли два батальйони 28-го полку, що складався виключно з чехів, під звуки полкового оркестру перейшли разом з офіцерами до росіян⁴.

Розгромивши австрійців і окупувавши Галичину, росіяни відразу ж почали репресії проти західних українців. Ось як описує насильницькі дії росіян у краї український історик Г. Хоткевич: “Всі українські газети й видавництва припинено, книгарні, читальні й взагалі культурно-

освітні установи позакривано. Скасовано рівноправність української мови в школі й уряді, а всіх видатніших українських діячів заарештовано і вислано вглиб Росії. Поміж засланнями був і галицький митрополит Шептицький. Мов чорне гайвороння злетіло на українські села чорносотенне попівство, що підступом і силою захоплювало українські парафії та силувалося перевести їх на православ'є....Особливо тяжко приходилося переживати галичанам безупинні жандармські труси, арешти і заслання. Місяцями поголовно арештовано й заслано вглиб Росії українських священиків, всю інтелігенцію, маси свідоміших селян та міщан”⁵.

Для того щоб збагнути, чому росіяни так жорстоко поводилися зі своїми слов'янськими братами, необхідно пригадати, хто в той час займав у Російській імперії провідні пости. Так, герой Першої світової війни генерал О. Брусілов незадовго до її початку писав: “Не можу не відзначити дивного враження, яке справляла на мене вся варшавська вища адміністрація. Скрізь на чолі стояли німці: генерал-губернатор Скалон, одружений на баронесі Корф, губернатор – її родич барон Корф, помічник генерал-губернатора Ессен, начальник жандармів Утгоф, управитель конторою державного банку барон Тізенгаузен...”⁶.

Окремо потрібно сказати про генерал-губернатора Скалона, якому належала не лише військова, а й цивільна влада в Царстві Польському. Це був типовий “російський німець”, який відверто дотримувався пронімецьких симпатій та не приховував своєї зневаги до поляків, а таємно і до росіян також⁷. Крім того, звірячі репресивні дії російської військової адміністрації пояснювалися ще й тим, що російська армія чи не найменше відчула позитивних змін від реформ, які відбувалися у житті Російської імперії. По суті в ній майже у первинному вигляді збереглися привнесені ще Павлом I традиції пруської муштри й бездушного ставлення до людини.

У російських правителів солдат завжди був істотою, яка посідала найнижче місце в соціальній ієрархії. Він живе і помирає голодним та зневаженим, їсть всякий непотріб, одягнений у найгірший одяг. На його злиденному житті, неначе ситі воші, паразитують цілі юрби злодіїв-постачальників, які наживають казкові багатства, поставляючи армії протухлі продукти і гнилу амуніцію, виходячи з того, що такій людиноподібній істоті, як російський солдат, ситій чи голодній, все одно помирати.

Зрозуміло, що особа, доведена до такого тваринного стану, легко йде на те, аби грабувати і принижувати цивільне населення. Цим користувалися московські попи, нацьковуючи російських солдатів на галицьке греко-католицьке та католицьке духовництво, в якому чорносотенці вбачали головного свого ідейного супротивника.

Ситуація погіршувалася ще й тим, що православні священники завжди посідали вагомі позиції в царській армії. Адже доведений до тваринного стану голодний російський солдат був жорстоким і безжалісним до беззахисних жінок, дітей та літніх німецьких людей, але боязким, нерішучим на полі бою. Тому перед московським попівством завжди стояло дуже непросте завдання: так впливати на психіку російських солдатів, щоб, залишаючись по суті худобою, вони разом з тим були спроможними не тікати перед ворогом після перших же пострілів. Отже, для того, щоб виконувати свою місію, московському попу недостатньо було стати негідником, здатним за гроші штовхати людей на безглузду смерть “за веру, царя и отечество”, бути байдужим до горя вдови, в якій забирають у солдати і посилають на криваву бійню єдиного сина, а й мати певні гіпнотичні здібності. Адже не так просто нормальну людину, яка розуміє, що головним покликанням людини є життя заради своєї сім’ї, переконати в тому, що вона мусить гинути заради непотрібної цій людині “единой, неделимой” імперії.

Все зазначене вище повною мірою проявилось під час битви на горі Маківка (29 квітня – 2 травня 1915 р.), в якій півтора курені Українських січових стрільців вщент розгромили у багато разів переважаючі їх сили росіян. На перших порах загіпнотизовані попівським словоблуддям російські солдати відчужено, наче сновиди сунули на позиції галичан, хоча стрілецький вогонь засівав їхніми трупами передпілля окопів. Але рішучий контрнаступ українського війська розвіяв цей “гіпноз” у російських солдатів, і вони рятувалися безладною втечею.

Відомий український письменник та історик Г. Хоткевич так оцінював цю історичну перемогу українців: “Від Маківки почався відворот московських військ з Галичини й подальший похід Українських Січових Стрільців по наміченій маршруті Львів – Київ. ...Світла, хоч і кривава перемога Українських Січових Стрільців на горі Маківці усталила їхню славу “залізної бригади”, яка, не дивлячись на свою нечисленність й несистематичний вишкіл, спосібна dokonувати чудес. ...Українські Січові Стрільці засівали своїми кістками й полили своєю кров’ю далекий шлях від Карпат по золотoverхий Київ – матір городів українських”⁸.

Однак під час визволення Галичини від російської окупації останні ще більше посилили свої репресії проти українців. Г. Хоткевич зазначав: “Московські жандарми почали заарештовувати і вивозити кого попало. Згодом, коли австро-німецькі війська переступили західні кордони Російської імперії, почалася дика евакуація населення Холмщини, Підляшшя, Волині й Поділля... Люди йшли й гинули дорогою. Траплялися вантажні вагони, набиті самими дітьми, що по дорозі повмирали з голоду й спраги, або побожеволіли з переляку”⁹.

Отже, не зорієнтувавшись у дуже складній зовнішньополітичній ситуації, галицька національна еліта помилково опинилася в антислов'янському таборі, притому у вигляді хлопчиків для побиття. Адже від імені російської влади знищенням західних українців керували приховані агенти німецького кайзера в російській армії та жандармерії.

Роблячи короткий підсумок, потрібно зазначити, що до 1914 р. галичанам пощастило створити основи модерної, збудованої на цивілізованих європейських засадах української нації, яка на полі бою гідно протистояла російським військам. Але через невміння правильно зорієнтуватися у складних міжнародних умовах вони на початку Першої світової війни зазнали дуже значних втрат і, не зважаючи на всі свої героїчні зусилля, не змогли до початку української національно-визвольної боротьби повністю відновити свою соціально-економічну й культурно-освітню інфраструктуру. Це було тим більш трагічно, що саме галичанам необхідно було грати роль першої скрипки в симфонії українського національного відродження на початку XX ст.

Адже, якщо галицька інтелігенція та греко-католицьке духовництво самовіддано працювали на благо української нації і лише не спроможні були спрямувати у політичне, державницьке русло ті надбання, які здобули просвітяни й кооператори на ниві зростання матеріального та культурного рівня останньої, то переважна частина східноукраїнської інтелігенції, залишивши свій народ напризволяще, кинулася вислужуватися перед своїми чужоземними господарями – росіянами, намагаючись стати складовою частиною царської суспільно-політичної еліти. Свою зраду інтересів українського народу козацька старшина лицемірно прикривала демагогією про те, що вона, мовляв, міркує вищими категоріями, не опускаючись до різного роду дріб'язкових проблем, як-то турбота про життєвий рівень пересічного населення. Відомий український історик О. Субтельний зазначав з цього приводу: “Типовими для “малоросійської ментальності” є слова Віктора Кочубея – українця, який належав до найближчого оточення імператора: “Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж хто інший... Моє становище підносить мене над усякими дріб'язковими міркуваннями. Я розглядаю турботи ваших губерній (України – *Авт.*) з точки зору спільних інтересів усього нашого суспільства. Мікроскопічні погляди мене не турбують”¹⁰.

У свідомості подібних кочубеїв бути більшим росіянином, ніж самі великороси, означало ставитися до свого народу ще з більшою зневагою, ніж це робили царські сановники. Внаслідок цього український народ ненавидів свою зрусифіковану інтелігенцію значно більше, ніж російських можновладців. Великороси, скориставшись запроданством верхівки останнього, почали закріпачувати українських козаків та

селян, перетворювати їх на покірну робочу худобу й безплатне гарматне м'ясо для постійних загарбницьких війн, знищуючи для цього українську духовність, мову і культуру. В результаті переважна більшість українських селян почала втрачати не лише самобутні національні, а й елементарні загальнолюдські риси.

Отже, фактично українська еліта свідомо та добровільно самоусунулася від ведення національної роботи й відверто заявила, що вона є частиною загальноросійського суспільства, а беззахисне селянство було доведене до такого стану, що мусило думати лише про те, як вижити. Разом з тим, на відміну від козацької старшини, українське селянство ніколи не відрікалося від своєї мови, культури, традицій, і тому саме воно стало єдиним носієм та джерелом українського національного духу.

Однак українське селянство – цей єдиний носій української національної автентичності у першій половині XIX ст. – не мало матеріальної й фізичної можливості провадити цивілізовану в європейському розумінні цього слова національну діяльність. Натомість на перший план почали виходити дії, явно несумісні з тим, що вкладають у поняття “національне відродження” цивілізовані європейські народи, а саме підпали поміщицьких маєтків, вбивства найбільш жорстоких кріпосників, масові втечі. Тому для подальшого розвитку українського національного життя конче необхідним було зламати цей стереотип мислення, показати, що не міжкласова різанина і кровопролиття, а лише міжкласова співпраця й взаємодія можуть вивести українське суспільство на шлях до європейського цивілізованого розвитку.

Першим намагався здійснити спробу об'єднати зусилля українських “верхів” і “низів” у середині XIX ст. виходець із спольщеної української шляхти В. Антонович. Він разом зі своїми однодумцями – Т. Рильським, П. Житецьким, Б. Познанським та К. Михальчуком почав плідно працювати над поширенням освіти серед українських селян, створюючи розгалужену мережу недільних шкіл. На думку цих подвижників українського національного відродження, вони повинні були допомогти селянству шляхом власного внутрішнього розвитку досягти рівня, на який воно законно заслуговувало.

Для досягнення цих благородних завдань українцям потрібно було шукати союзу з польським визвольним рухом. Однак В. Антонович і його соратники, сподіваючись на певний лібералізм нового російського царя Олександра II, напередодні повстання 1863 р. допустилися стратегічної помилки, відкрито порвавши з польським суспільством. Наслідки такої недалекогоглядної політики не змусили себе довго чекати. Росіяни, потопивши в крові польське повстання, у тому ж 1863 р. видали так званий Валуєвський циркуляр, який заборонив всі культурні здобутки

українців, в тому числі й недільні школи, які росіяни вважали осередками пропаганди серед селянства “малоросійського сепаратизму”¹¹. Отже, українське національне відродження середини XIX ст. було придушене у самому зародку, і завмерло більше ніж на 40 років.

Нарешті, в 1905 р. у царській імперії розпочалася Перша російська революція. Демократичні сили країни вступили в смертельний двобій із силами чорносотенної реакції. Головні події цієї революції відбувалися у містах. З одного боку барикад була інтелігенція, студентство та ті представники ділових кіл, які хотіли провадити свій бізнес на європейських цивілізованих засадах, з іншого – попівство, нечесні на руку ділки, чиновництво, кримінальні угруповання. В цих умовах надзвичайно важливим було те, на чий бік перейде промисловий пролетаріат, чисельність якого у той час стрімко зростала. Сили реакції доклали відчайдушних зусиль, аби повернути робітників на свій бік.

Але виявилось, що часи змінилися, і робітники-росіяни не хочуть вбивати робітників-українців в ім’я непотрібних їм віджилих догм православно-монархічних клерикалів. Робітники Донбасу зробили навіть спробу протистояти чорносотенцям, коли ті розпочали погроми. Озброєні робітничі загони Луганська, Бахмута, заводу Дюмо, Щербинівської копальні й інших допомогли відвернути міжнаціональну різанину¹². Втрата чорносотенними клерикалами позицій у Східних регіонах України мала своє пояснення. Адже тут наприкінці XIX ст. почали стрімко розвиватися капіталістичні ринкові відносини. Значна частина українського сільського населення почала поривати зі старим патріархальним укладом життя та йти працювати на великі промислові підприємства, котрі, як гриби після дощу, виростили на південно-східних теренах України. Ці трудящі були значно менше схильними до сприйняття чорносотенно-попівської демагогії, ніж ті селяни, які продовжували вести патріархальне натуральне господарство. Одночасно робітники агітували за українську ідею і тих росіян, з якими вони разом працювали, та виховували з них якщо й не свідомих українців, то принаймні людей, лояльних до національного руху.

Те, що російські робітники переходили на бік українського національного відродження, пояснювалося перш за все тим, що вони вважали за краще для себе стати повноправним членом українського суспільства, ніж бути “бидлом”, безплатним гарматним м’ясом у чорносотенно-православно-монархічному російському суспільстві. Тобто, якщо раніше пересічний росіянин сприймав як належне те, що його, неначе вола на бійню, посилали воювати за “веру, царя и отечество”, й за це він отримував лише дуже сумнівний привілей зверхньо дивитися на “іногородців”, викликаючи в них зворотню ненависть, то тепер передові

російські трудящі вже починали розуміти, що так поводити себе з українцями є дуже нерозумно та небезпечно. У подібному прозорінні російських робітників була також велика заслуга національно-свідомих східноукраїнських діячів, які своєю вдумливою і високоморальною діяльністю в національній царині зуміли не лише уникнути конфронтації з росіянами, а й повернути їх на свій бік, вказавши їм їхнього справжнього ворога – російського чорносотенця та більшовика-марксиста.

Велику роль у поширенні української національної ідеї в Наддніпрянщині й у зросійщених південно-східних регіонах виконували створені за галицьким зразком культурно-освітні товариства – “Просвіти”.

Так, для поліпшення міжнаціональних стосунків у багатонаціональній русифікованій Одесі просвітяни успішно використовували святкування ювілеїв Т.Г. Шевченка. Вже у перший рік свого існування одеська “Просвіта” влаштувала свято, присвячене Кобзарю, на якому депутати від місцевих євреїв, литовців і польського товариства “Ліра” виголосили промови на честь великого українського поета, а останні, крім того, поклали на його скульптуру розкішний вінок¹³. Одеська “Просвіта” стала культурним осередком, де співпрацювали представники різних національностей. Один з фундаторів одеської “Просвіти” А. Никовський писав у листі до М. Аркаса – відомого українського історика і засновника миколаївської “Просвіти”, яка завдяки залученню до своїх лав соціалістично налаштованих робітників успішно поширювала українську національну ідею в цьому переважно російськомовному місті: “Колись ви запитували мене про прийом жидів у товариство, на зборах виділа нашого я говорив про це і висловився за те, щоб не розбирати і не вважати на наційне походження... Членів-жидів у нас записалося чоловік десять – переважно студентів”¹⁴.

Тобто східноукраїнський національний рух зумів стати рухом всіх покривджених російськими чорносотенцями народів Наддніпрянщини. Цей інтернаціоналізм останнього викликав певне неприйняття в галичан, що призводило до конфліктів всередині загальноукраїнського національного відродження.

Так, той же М. Аркас, а разом з ним національно-культурний рух півдня регіону стали першими жертвами ідеологічної неоднорідності України. Адже ті ідейні позиції, з яких виступав М. Аркас, були прогресивними у порівнянні з тими омертвілими православно-монархічними догмами, які нав’язувала українцям російська влада. Якщо ж порівнювати їх з тими дійсно цивілізованими, європейськими підходами до правдивого зображення історії українського народу, які сповідував корифей вітчизняної науки М. Грушевський, то погляди М. Аркаса були далеко не на належному рівні.

Разом з тим не можна не брати до уваги й ті вкрай тяжкі та несприятливі умови російської бюрократичної цензури, в яких змушений був працювати і творити М. Аркас. Звісна річ, він не мав змоги сказати всю правду про ті злочини та наруги, які протягом століть здійснювало над українським народом самодержавство. Адже й той у цілому поміркований, лояльний до росіян історичний підхід, який сповідував М. Аркас, викликав шалений спротив з боку російських шовіністів. Потрібно відзначити і те, що ті погляди, які сповідував М. Грушевський, не можна було відразу переносити на терени досить сильно проінфікованої православно-монархічним духом Наддніпрянщини, особливо її південних губерній, де проживало багато етнічних росіян.

Виходячи з усього вищезазначеного, потрібно зробити висновок, що історична праця М. Аркаса, попри деякі її огріхи, підготовляла зрусифікованих наддніпрянців до сприйняття справжньої, побудованої на національних засадах української історії, виривала їх з ідеологічних лабетів офіційної російської православно-монархічної історичної школи.

Певна наукова некоректність з боку М. Грушевського по відношенню до М. Аркаса призвела до передчасної смерті останнього, а разом із тим до занепаду українського національно-культурного відродження у зрусифікованому Миколаєві.

Особливо прикритим виглядає факт конфронтації між М. Грушевським та М. Аркасом з огляду на те, що обидва ці визначні українські історики дотримувалися одних соціалістичних поглядів, які могли стати вагомим підґрунтям для створення єдиної для галичан і для наддніпрянців спільної національної ідеї.

Так, американський історик Д. Мейс стверджував: “Як і більшість українських соціалістів, Грушевський дивився на Україну як на країну насамперед селянську. Для нього поняття українства і селянства були майже синонімами. Він вважав, що в Україні інша база соціальної революції, ніж в Росії чи на Заході, що вона пішла іншими шляхами і з іншого боку підійшла до розв’язання соціальних проблем, а, отже, соціальна і політична роль селянства буде визначальною в Україні дуже довго, а, може, і завжди. І оскільки “перед цими будучими поколіннями селянства лежить велика місія репрезентувати Українську Народну Республіку, Велику Україну перед світом – єдину поки що державу трудящого люду, що має послужити взірцем, школою для інших демократій світу, які будуть посилати колись своїх дітей до неї – вчитись, жити і працювати, і керувати державою з участю трудящого люду, то найперше завдання української держави полягає в тому, аби забезпечити обов’язкове навчання селянських дітей, повсюдне впровадження агрономічних шкіл; публіцистика, література, агітація живим словом повинні

підняти в селянстві почуття самоповаги, виховати справжніх “господарів землі”. Причини появи чужих українству російськомовних міст та єврейських містечок Грушевський справедливо вбачав у колоніальному статусі України і вважав, що завдання провідників українства полягає у тому, щоб гасити, нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу, робити все для розвитку різноманітних культур в Україні, не загострювати відносин гвалтівною українізацією, але й не поступатися принципом української державності і становищем української мови як мови державної”¹⁵.

На жаль, іноземці, притому не лише західноєвропейці, а й поляки, які посідали чільні позиції у сільському господарстві України та котрі мали фінансові можливості для створення тут міцної економічної інфраструктури, не розуміли і боялися розвитку соціалістичних тенденцій в українському національному русі, ототожнюючи його з гайдамаччиною та іншими антипольськими виступами українців. Тому, дбаючи про зростання добробуту селян шляхом кооперації, що мало зменшити соціальну напругу між ними та польськими поміщиками, останні всіляко намагалися не допустити того, щоб в українській кооперації з’явилося власне національне обличчя.

Так, на Поділлі розвиток кооперації відбувався під ідейним керівництвом тижневика “Світова зірниця” й особисто її редактора, польського поміщика І. Волошиновського, який дуже скептично ставився до надання кооперативному рухові національних рис¹⁶. Внаслідок економічної слабкості українського національного руху порівняно із засобами і можливостями іноземного капіталу серед українців почалися ідейні хитання. Одні вимагали приєднання до чужих сил, що фактично означало ліквідацію національного руху як такого; інші виступали за те, щоб взагалі припинити взаємостосунки з інонаціональними інституціями у Наддніпрянщині та ставитися до них як до організацій, які є, безумовно, ворожими до українства, а це фактично означало втрату вітчизняним національним рухом усіх своїх покривджених російськими чорносотенцями спільників із числа поляків, євреїв і демократично орієнтованих росіян. Подібний шлях розвитку українства неминуче призвів би його спочатку до боротьби з поляками й євреями, сприяв би трансформації цивілізованої, європейської української національної ідеї в жалюгідну подобу російського чорносотенства, тільки під жовто-блакитними прапорами і з незрівнянно меншими фінансовими та владними можливостями. А ця слабкість у свою чергу перетворила б український національний рух на придаток російського чорносотенства у боротьбі з поляками, євреями й тими росіянами в Україні, які виступали за ринково-демократичний розвиток Російської імперії.

Отже, І. Волошиновський, який через примарну загрозу спрямування українського національного руху в антипольське русло, протидіяв його поєднанню з кооперативним рухом, фактично реально штовхав українців в обійми чорносотенців.

Як результат цих та інших негативних чинників напередодні Першої світової війни східним українцям не вдалося об'єднати кооперативний і національний рухи й поставити українську справу на міцний фінансовий ґрунт. На жаль, під час Першої світової війни незміцнілий український кооперативний рух зазнав нових непоправних втрат.

Відразу ж після початку останньої на український національний рух впали нові репресії. Були позакривані всі українські газети, деяких національно-свідомих діячів заслано до Сибіру. Продовжувала більшменш вільно розвиватися лише українська кооперація, але і вона зазнала суттєвих втрат. Так, 3 вересня 1915 р. у бою під Перемишлем поліг смертю героя видатний кооперативний український діяч, інструктор по кооперації Подільського губернського земства П. Брага.

В той же час, як українська еліта гинула, захищаючи свою землю від кайзерівців, більшовикам пощастило зберегти свій кадровий склад у закордонній еміграції та шляхом чи то ухиляння від призову до діючої армії, чи то й шляхом відвертого дезертирства з фронту. Тому за усіма канонами сучасної демократичної історичної науки необхідно розглядати більшовиків не як політичну партію, а як зграю зрадників своєї Батьківщини та кримінальних злочинців, справжню суть яких словами одного із своїх персонажів висловив відомий російський письменник М. Шолохов: “Ви не партія, а банда мерзенних покидьків суспільства! Хто вам керує – німецький головний штаб! Виродки! Вашу партію, цей набрид, купують, як б.... Я б вас всіх на одній поперечині... Час настане!”¹⁷.

Витоки стрімкого поширення більшовизму під час Першої світової війни варто шукати й у тому, що російські державні органи не ліквідували, як це було зроблено в європейських демократичних країнах, злочинні елементи суспільства, на яких у той час опиралася більшовицька партія. Навряд чи колись буде дана абсолютно точна і правильна відповідь на запитання, чому російська влада, безжалісно утискуючи лояльних до неї українців, у той же час відверто потурала більшовикам, які навіть не приховували того, що вони бажають поразки Росії у війні з кайзером. Але, якщо виходити з логіки подій, то потрібно згодитися з версією О. Солженіцина, яку він виклав у своєму романі “В крузі першому”. Так, на думку цього відомого російського демократа та правозахисника більшовиками опікувалася імперська жандармерія – найбільш реакційна, пронимецька сила, яка бажала провалу реформ Миколи II й повернення до тиранічних методів правління часів Петра I і Миколи I.

Найбільш одіозною фігурою тут, безперечно, є палкий більшовик та агент імперсько-чорносотенної охоранки Й. Сталін (Джугашвілі). Подібно до П. Браги, він вчився у семінарії й, подібно до останнього, не став обдурювати народ православними казочками про загробне життя. Але на відміну від П. Браги, який присвятив своє життя праці задля матеріального та культурного розвитку українського народу, Й. Сталін присвятив своє життя службі в охоранці та обдурюванню народних мас марксистськими вигадками про “світле майбутнє”, заради якого потрібно віддавати своє життя.

Симбіоз найбільш реакційних представників охоранки й недовчених семінаристів був дуже логічним. Адже ці дві сили найбільше постраждали від тих реформ, які провадилися у Російській імперії. Свобода слова, совісті, зібрань, проголошені Маніфестом 17 жовтня 1905 р., сильно зменшили права російських жандармів, які постали перед вибором: чи вчитися працювати по-новому, чи спробувати повернути, нехай і під новими гаслами, старі часи, коли вони могли без суду та слідства знищувати будь-які прояви вільнодумства й непокори.

Не менше постраждали від реформ і молоді на той час семінаристи, які ще не встигли посісти поважне становище в православно-церковній ієрархії. Річ у тім, що наприкінці XIX ст. в Російській імперії, з одного боку, відбувалися позитивні зміни у соціально-економічному житті країни та, як наслідок, у свідомість значної частини населення країни входило раціоналістичне, прагматичне європейське світосприймання, з іншого ж боку, церковні бурси і семінарії продовжували “штампувати” нові тисячі й десятки тисяч нікому вже не потрібних дармоїдів, чия, так би мовити, “православна духовна продукція” на той час не мала ніякого попиту.

Що являли собою ці “православні охоронці суспільної моралі”, дуже точно в свій час описав М. Гоголь: “Богослов був високий на зріст, плечистий чоловік та мав надзвичайно дивний норов: все, що б не лежало, бувало, близько до нього, він неодмінно вкраде. В іншому разі характер його був надзвичайно похмурий, і коли він напивався до нестями, то ховався у бур’яні, й семінарії коштувало великих зусиль, щоб там його знайти”¹⁸.

Звичайно, Російській державі важко було продовжувати утримувати цю православну армію злодіїв, п’яниць та невігласів. Тому ще за часів російського воєнного міністра Мілютіна, який скасував 25-річну службу в російській армії, увівши обов’язкову військову повинність для всіх осіб, за винятком студентів. Натомість семінаристів і молодих священників почали призивати до армії простими солдатами. Звичайно, останні вважали себе ображеними й підступно ошуканими. Адже вони йшли у православ’я для того, щоб за гарне винагородження вчити інших віддавати життя за “веру, царя и отечество”, а не робити це самим за безплатно.

Тому переважна більшість цих молодих “духовних пастирів” кинулася в революцію та особливо у те її марксистське крило, яке сповідувало безбожний атеїзм. Звісно, вони не заявляли прямо, що вони борються проти існуючої влади тому, що вона, виводячи Росію на шлях до цивілізованого європейського життя, викинула їх на узбіччя суспільного розвитку. Натомість, прикриваючись традиційно близькими для населення гаслами соціалізму, вони насправді робили все можливе для того, аби гальмувати, пускати під укіс ініційовані Миколою II демократичні перетворення в державі.

Після початку війни більшовики перенесли акцент на пропаганду серед солдатів царської армії, у тому числі й українців, пацифістських ідей.

Необхідно вказати, що такі більшовики, як Й. Сталін, котрих у семінаріях учили впливати на психіку людей, втлумачували російським солдатам ідеї про те, що в них немає ніякої Батьківщини та, отже, нема за що воювати з кайзерівцями, і робили вони це не гірше, ніж їхні попередники переконували тих же солдатів, що немає нічого святішого, ніж віддати життя десь у горах Кавказу чи пісках Середньої Азії “за веру, царя и отечество”. А якщо згадати про те, яку роль у російській армії відігравала психологічна обробка солдатів, то вплив більшовицької агітації на хід подальших подій слід розцінювати як надзвичайно результативний.

Успіху більшовиків у цій діяльності сприяла ще й та обставина, що російське командування безжалісно кидало армію в погано підготовлені наступи, аби лише догодити союзникам. Особливо це стосується так званого “Брусилівського прориву” у 1916 р., коли Росія кинула в м’ясорубку війни свою гвардію, аби врятувати від поразки італійців.

В результаті недостатнього матеріального забезпечення успішно розпочатий росіянами наступ не був доведений до логічного завершення, а втрата Миколою II своєї гвардії зробила поразку Росії у війні лише справою часу.

У лютому 1917 р. у Російській імперії відбулася революція, в результаті якої Миколу II було позбавлено корони. Владу в тепер уже Російській республіці номінально захопив так званий Тимчасовий уряд, який закликав народ продовжувати війну до переможного закінчення. Але фактично ситуацію в країні контролювали більшовики – все чіткіше простежувалася перевага колишніх бурсаків та семінаристів у вмінні впливати на психіку натовпу, в який стрімко перетворювалася російська армія. Так, генерал О. Брусилів згадував: “Серед солдатів багато було робітників і людей, підготовлених до політичного життя, багато хто з солдатів були більшовиками. Це пояснює розповсюдження серед солдатської маси шкідливих ідей ... Офіцери в більшості випадків говорити не могли, їх завжди забивав словом оратор-більшовик”¹⁹.

Схожа ситуація спостерігалася і в Україні. Візуально в той час у Наддніпрянщині спостерігалася національне пробудження – відроджувалася українська преса, культурно-освітні установи, відбувалися численні кооперативні, педагогічні та військові з'їзди. Так, приміром, лише один з останніх у Києві представляв 993 400 солдатів²⁰.

Розуміючи, що успішно продовжити війну проти кайзера на боці демократичних держав можливо лише в разі українізації колишньої царської армії, С. Петлюра спробував опертися у своїй державотворчій діяльності саме на цей ентузіазм селянських і солдатських мас. Але реальність виявилася куди менш привабливою, ніж візуальні мітинги, палкі заклики та промови. Згодом С. Петлюра згадував: “Всі українські з'їзди, зокрема й військові, були для мене показником не сили (реальної і зорганізованої) нашого народу, а демонстрацією національних емоцій, які ще треба було усвідомити в собі мільйонним масам і які повинні перетрансформуватися шляхом послідовної боротьби в певні вольові рухи української нації, в певні акти боротьби за свої національно-державні змагання. Спочатку я мав ілюзію, що ці з'їзди можна використати для організації національної сили. Але швидко переконався, що вони тільки “празникова одіж” і що треба шукати тих, хто чорною державною роботою вміє творити певні реальні цінності. Їх, таких елементів, було дуже мало. Наші тодішні лідери були або фантасти, або демагоги, або наївні люди, що вірили у силу революцій, у їхню чудодійність”²¹.

Але навіть такі українські військові з'їзди викликали шалений опір у нових демократичних господарів Росії на чолі з О. Керенським, чим відразу ж скористалися більшовики, на словах виступивши на захист національних прав українців і тим самим піднявши серед них свій політичний рейтинг. В результаті російська армія, остаточно втративши свій православно-монархічний ідейний стрижень та не отримавши взамін ніякого іншого, ганебно провалила так званий “червневий наступ”, сама почала відкочуватися в глиб країни, відкриваючи своєю поразкою як дорогу кайзерівцям до українського хліба, сала, вугілля, заліза, так і шлях більшовикам до захоплення влади у Росії.

Значні людські втрати й посилення невдоволення переважної більшості українців тяготами війни реанімували в свідомості пересічного українця суспільно-політичні погляди першої половини XIX ст. Однак ідеологія майже столітньої давнини, спрямована на розпалення ненависті між українськими “верхами” та “низами”, явно не відповідала національним вимогам початку XX ст. Внаслідок цього ідеалізованою героїкою боротьби українських народних месників проти панства сповна скористалися російські більшовики для того, аби знищити українську демократію і по-новому закріпити українських селян. Як головне зна-

ряддя для пограбування українського народу більшовики використали зрусифікований пролетаріат, для якого основними були не національно-культурні, а соціально-економічні питання.

У південно-східних регіонах України більшовики майже завжди перегравали українців завдяки гострій та часто справедливій критиці брутальних дій іноземних капіталістів, які “привчилися дивитися на місцеве населення як на робочу худобу і поводити себе тут так, як вони ніколи не осмілилися поводити себе вдома”²². В результаті південний схід України став справжнім більшовицьким форпостом, звідки вони постійно черпали людські й матеріальні сили та поширювали свою владу по всій Наддніпрянщині.

У 1918 р. внаслідок більшовицької агресії й внутрішньої кволості національно-демократичний уряд УНР було усунено від влади. В Наддніпрянщині всім почав заправляти підтримуваний німцями гетьманат П. Скоропадського. Попри те, що особисто сам гетьман був чесною, порядною і національно-свідомою людиною, яка дуже багато зробила для того, щоб у державі розвивалася українська культура та освіта, функціонували численні “Просвіти” й кооперативи, багатомільйонними тиражами видавалися українські книжки, значна частина української верхівки, що складала оточення гетьмана, фактично продовжувала ігнорувати питання забезпечення матеріальних потреб українського народу. Тільки якщо на початку XIX ст. В.Кочубей ігнорував життєві інтереси українського народу начебто в ім’я загальноросійських інтересів, то тепер верхівка останнього ігнорувала їх начебто в ім’я України. Так, О. Реєнт зазначає: “Соціально-економічна домінанта у вимогах пролетаріату в свою чергу наштовхувалася на глухий консерватизм адептів українського самовизначення. Ця невдячна неухага, відсутність співчуття до безпосередніх інтересів робітництва дорого коштували молодій українській демократії: втративши масову підтримку, вона ще якийсь час балансувала на непевних підмурках національного ентузіазму, доки не згасла у хвилях руйнівного процесу, що накопчувався з півночі”²³.

Теоретично галичани в силу економічних та організаційних успіхів, яких вони досягли напередодні Першої світової війни, могли стати тим стрижнем, навколо якого згуртувалися б розпорошені сили наддніпрянців. Але, ослаблені втратами у 1914–1915 рр., вони були фізично нездатними виконати цю місію. Крім того, в 1918–1919 рр. вони вели нікому не потрібну братовбивчу війну з Польщею. Це не тільки ще більше виснажувало сили галичан, а й надзвичайно утруднило завдання тим українським патріотичним силам, які намагалися не допустити нового підкорення України Росією, спираючись на військовий союз з поляками. Головним ідеологом цього союзу став С. Петлюра, який, звертаючись до

українського народу, зазначав: “Героїчна боротьба з небувалими ще прикладами в історії самопожертви, самовідданості, любові до свого краю, культури, мови, вільності – вони переконали інші народи всього світу в справедливості твоїх вимог і святості твоїх ідеалів, які найшли відгук в першу чергу в серцях уже вільного польського народу. Польський народ в лиці свого Начальника Держави і Начального Вождя Військ І. Пілсудського, свого уряду признав самостійність твоєї Республіки і твою державну незалежність. ... Тепер українська армія буде битися не одна, а разом з армією дружньої нам республіки Польської проти червоних імперіалістів, які загрожують також і вільному життю польського народу. Між Урядами Республік Української і Польської укладений військовий договір, на підставі якого польські війська придуть разом з українськими на терен український як союзники проти одного ворога, а по закінченні боротьби з більшовиками польські війська будуть негайно одведені в межі своєї Республіки”²⁴.

Однак українсько-польське зближення не зустріло підтримки з боку антипольськи налаштованих галичан. Не допомогла навіть активна посередницька діяльність С. Петлюри, який, різко засуджуючи провінціалізм певної частини національно-свідомих, але політично обмежених лідерів галицького українського руху, що не розуміли всіх перспектив та вигод зближення з поляками, разом з тим сміливо вказував і на помилки, які допускала у своїх діях польська сторона.

Так, у своєму листі до міністра закордонних справ УНР А. Лівицького від 10 липня 1920 р. С. Петлюра, зокрема, зазначав:

“1. Польський Уряд повинен негайно видати акт, в якому засвідчує про зміну курсу в Галичині, і то радикально, очевидно, в напрямку здійснення національно-державних інтересів українського населення Галичини. Одночасно повинні початись перетрактації з українцями в цій справі, гадаю, що через Вас як офіційного представника уряду.

2. Польський Уряд не повинен заважати вступу галичан до нашої армії, яка в останніх боях понесла великі втрати ... Я чесно хочу виконати свої обов’язки перед Пілсудським і Польщею і вживаю разом з Урядом всіх мір, щоб не використалося тяжке становище Польщі, а, навпаки, щоб в цей момент знайдено було спільну мову і можливість спільних акцій проти Москви. Для цього Польща повинна одмовитися від імперіалістичної політики, а, зокрема, дати можливість Галичині приєднатися до України. В обсязі наших відносин з галичанами я вважаю необхідним зауважити: а) ідею окремішньої Галицької державності, незалежної чи федеративної з Наддніпрянською Україною, вважаю незвичайно шкодливою і ірреальною. Двох урядів не повинно бути. Мусить бути один, в даний момент скомбінований шляхом вступу кількох галичан до

нинішнього Кабінету Міністрів; б) зав'язання контакту супроти поляків з більшовиками вважаю недопустимим, а по наслідкам своїм катастрофічним для нашої державності”²⁵.

Не зважаючи на дипломатичні зусилля С. Петлюри у конкретних історичних обставинах початку XX ст., йому не вдалося скоординувати дії галичан і поляків, східних та західних українців. Далися взнаки розбіжності, закладені несприятливими обставинами попередніх століть. Як наслідок, російські більшовики окупували спочатку Україну, а згодом і Польщу. Разом з тим ідеї С. Петлюри про українсько-польське зближення, про те, що справжня соборність України може відбутися не шляхом мітингів та святкових декларацій, а лише завдяки чорновій роботі мільйонів свідомих працівників на ниві українського національного відродження, надійно ввійшли в свідомість українського народу.

Особливо все це проявилось під час правління в Україні П. Шелеста, коли мільйони звільнених від сталінського рабства молодих українських селян стрімко ввірвалися у культурне, наукове, економічне життя нашої держави, стали її справжньою духовною елітою. Й хоча на рубежі 80–90-х рр. XX ст. в українському русі знову, як і у 1917 р., гору взяли фантасти та демагоги з числа інтелігенції, яким своїми пустопорожніми розмовами знову частково вдалося відвернути від національної ідеї населення південно-східних регіонів, представники нової української еліти не допустили розвалу України. Саме вони підняли народ на помаранчеву революцію й не допустили нового поневолення нашої Батьківщини російським імперіалізмом і його прибічниками. Все це відкриває перспективу не лише усунення непорозумінь між галичанами та “східняками”, а й цілковиту ліквідацію закладених історичними лихоліттями коренів цих суперечностей.

¹ Петлюра С. Лист до Юрія Гуменюка // Неопалима купина. – 1993. – № 3–4. – С. 40.

² Черноморський П. Просвіта в Галичині // Просвітянин. – 1918. – № 1. – С. 23.

³ Ресніт О. Україна в імперську добу XIX – початку XX ст. – К., 2003. – С. 301.

⁴ Гашек Я. Пригоди бравого вояка Швейка. – К., 1970. – С. 391.

⁵ Хоткевич Г. Велика історія України. – К., 1993. – Т. 2. – С. 319.

⁶ Семанов С. Генерал Брусілов. – М., 1986. – С. 97.

⁷ Там само. – С. 90.

⁸ Хоткевич Г. Вказ. праця. – С. 315.

⁹ Там само. – С. 319.

- 10 *Субтельний О.* Україна. Історія. – К., 1992. – С. 189.
- 11 Там само. – С. 250.
- 12 *Реснит О.* Українська революція і робітництво. – К., 1996. – С. 39–40.
- 13 Шевченкові дні в Одесі // Рада. – 1910. – 30 березня.
- 14 Лист А. Никовського до М. Аркаса // ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 5.
- 15 *Мейс Д.* Соціалістичні моделі української державності // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 99–100.
- 16 Допис редакції // Світова зірниця. – 1909. – № 11–12. – 25 березня.
- 17 *Шолохов М.* Тихий Дон. – М., 1979. – Т. 1. – С. 476.
- 18 *Гоголь Н.* Вий // Сочинення. – М., 1959. – Т. 1. – С. 409.
- 19 *Семанов С.* Указ. соч. – С. 250.
- 20 *Реснит О.* Українська революція і робітництво. – С. 46.
- 21 *Петлюра С.* Лист до Миколи Удовиченка // Неопалима купина. – 1993. – № 3–4. – С. 30.
- 22 *Сарбей В.* Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі. – К., 1986. – С. 62.
- 23 *Реснит О.* Українська революція і робітництво. – С. 222–223.
- 24 Звернення С. Петлюри до українського народу в зв'язку з підписанням договору з Польщею // Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. – К., 1999. – Т. 3. – С. 198.
- 25 *Петлюра С.* Лист до Міністра закордонних справ УНР А. Лівіцького // Там само. – С. 387–388.